

Економіка

УДК 338.48:334.75(477.42)

Романів Оксана Яківна

*кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри геології та гідрології,*

Національний університет водного господарства та природокористування

Романив Оксана Яковлевна

*кандидат географических наук, доцент,
доцент кафедры геологии и гидрологии*

Национальный университет водного хозяйства и природопользования

Romaniv Oksana

*Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Geology and Hydrology*

National University of Water and Environmental Engineering

ORCID: 0000-0002-2870-1322

**ТУРИСТИЧНИЙ КЛАСТЕР «ТЕТЕРІВ» НА ЖИТОМИРЩИНІ ЯК
ОБ'ЄКТ ГЕОПЛАНУВАННЯ
ТУРИСТИЧЕСКИЙ КЛАСТЕР «ТЕТЕРЕВ» НА ЖИТОМИРЩИНЕ
КАК ОБЪЕКТ ГЕОПЛАНИРОВАНИЯ
TOURIST CLUSTER «TETERIV» IN ZHYTOMYR REGION AS A
GEOPLANNING OBJECT**

***Анотація.** Меморандум про створення Туристичного кластеру «Тетерів» на території Житомирської області було укладено 2019 року. Геопланування кластеру Тетерів – пріоритетне завдання цієї статті. Стаття присвячена систематизації умов та факторів туристичного кластеру "Тетерів". Це демонструє важливість виявлення кластера зі значним потенціалом. У цій статті показано, як можна оцінити потребу*

в кластерній політиці та як на неї впливають різні характеристики та фактори успіху кластера.

Ця стаття допомагає зрозуміти, що відрізняє кластер від випадкового набору організацій та компетенцій. На відміну від традиційного, кластерний підхід інтегрує різні політики, спрямовані на максимізацію позитиву туристичних кластерів. Метою цього підходу є стратегічне, цілісне та стійке інвестування коштів для забезпечення процвітання, конкурентоспроможності та інноваційності регіону.

Кластер сформувався навколо конкретних рекреаційних та туристичних ресурсів. Сьогодні кластеризація може суттєво впливати на детермінанти успішного розвитку кластеру. Переваги для компаній: близькість до ринків, наявність вхідних матеріалів та постачальників обладнання, запаси спеціалізованої робочої сили, наявність інфраструктури, економія на масштабі виробництва, низькі трансакційні витрати, покращений доступ до інформації, інституційна підтримка. Переваги для регіону: краща спроможність регіонального управління, підвищена привабливість регіонального ринку праці, посилення ключових регіональних секторів, поліпшення ділового середовища, кращі активи в місцевій конкуренції, залучення прямих іноземних інвестицій. Практика туристичного бізнесу показує, що саме в умовах розвитку підприємств кластерні системи зможуть формувати унікальні компетенції, оптимально використовувати ресурсний потенціал та стратегічні можливості та отримувати синергетичні та мультиплікативні економічні вигоди.

Нарешті, стаття надає огляд заходів щодо розвитку кластера відповідно до природи та потреб кластера. Кластерна політика може спричинити позитивні зрушення, але вона також успадковує ризики. Система сильних і слабких сторін, можливостей та загроз щодо розвитку

Туристичного кластеру «Тетерів» сформована у результаті застосування методики SWOT-аналізу.

Ключові слова: туристичний кластер, геопланування, рекреаційно-туристичні ресурси, сільський туризм, SWOT-аналіз.

Анотація. Меморандум о создании туристического кластера «Тетерев» на территории Житомирской области был заключен в 2019 году. Геопланирование кластера Тетерев – приоритетное задание этой статьи. Статья посвящена систематизации условий и факторов туристического кластера "Тетерев". Это демонстрирует важность выявления кластера со значительным потенциалом. В этой статье показано, как можно оценить потребность в кластерной политике и как на нее влияют различные характеристики и факторы успеха кластера.

Статья помогает понять, что отличает кластер от случайного набора организаций и компетенций. В отличие от традиционного, кластерный подход интегрирует различные политики, направленные на максимизацию позитива туристических кластеров. Целью этого подхода является стратегическое, целостное и устойчивое инвестирование средств для обеспечения процветания, конкурентоспособности и инновационности региона.

Кластер сформировался вокруг конкретных рекреационных и туристических ресурсов. Сегодня кластеризация может существенно влиять на детерминанты успешного развития кластера. Преимущества для компаний: близость к рынкам, наличие исходных материалов и поставщиков оборудования, запасы специализированной рабочей силы, наличие инфраструктуры, экономия на масштабе производства, низкие транзакционные издержки, улучшенный доступ к информации, институциональная поддержка. Преимущества для региона: лучшая способность регионального управления, повышенная привлекательность

регионального рынка труда, усиление ключевых региональных секторов, улучшение деловой среды, лучшие активы в местной конкуренции, привлечение прямых иностранных инвестиций. Практика туристического бизнеса показывает, что именно в условиях развития предприятий кластерные системы смогут формировать уникальные компетенции, оптимально использовать ресурсный потенциал и стратегические возможности и получать синергетические и мультипликативные экономические выгоды.

Наконец, статья предоставляет обзор мероприятий по развитию кластера в соответствии с природой и потребностями кластера. Кластерная политика может привести положительные сдвиги, но она также имеет риски. Система сильных и слабых сторон, возможностей и угроз по развитию Туристического кластера «Тетерев» сформирована в результате применения методике SWOT-анализа.

Ключевые слова: *туристический кластер, геопланирование, рекреационно-туристические ресурсы, сельский туризм, SWOT-анализ*

Summary. *A memorandum on the establishment of the Tourist Cluster «Teteriv» in the Zhytomyr Region was signed in 2019. The geoplanning of Teteriv Tourist Cluster is the first major aim of this article. It demonstrates the importance of identifying cluster with significant potential. The article is devoted to the systematizing the conditions and factors of Tourist Cluster "Teteriv". This article shows how the need for cluster policy can be assessed and how it is affected by the different characteristics and success factors of cluster.*

This article helps to understand what distinguishes a cluster from a random collection of organisations and competencies. In contrast to traditional, the cluster approach integrates different policies aiming at maximising the positive of tourism clusters. The objective of this approach is a strategic, holistic

and sustainable investment of funds to secure prosperity, competitiveness and innovativeness of the region.

Cluster has formed around specific recreational and tourist resources. Today, the determinants of successful cluster development can be influenced by policy to a substantial degree. Benefits for companies: proximity to markets, the presence of input and equipment suppliers, supplies of specialised labour, the availability of infrastructure, the economies of scale in production, low transaction costs, superior access to information institutional support. benefits for regions: better regional organisation capacity, increased attractiveness of the regional labour market, strengthening regional key sectors, improved business environment, better assets in locational competition, attracting foreign direct investment. The practice of tourism business shows that it is in the conditions of the development of enterprises cluster systems that will be able to form unique competencies, optimally use the resource potential and strategic opportunities, and obtain synergistic and multiplicative economic benefits.

Finally, article provides an overview on the measures for cluster development according to the nature and needs of cluster. Cluster policies can trigger positive developments but they do also inherit risks. The system of strengths and weaknesses, opportunities and threats to the development of the Tourist Cluster "Teteriv" is formed as a result of the application of SWOT-analysis.

Key words: *tourism cluster, geoplanning, recreational and tourist resources, rural tourism, SWOT-analysis.*

Постановка проблеми. Вплив таких факторів, як поява нових технологій, глобалізація й зростання конкуренції, еволюція концепцій територіальної організації суспільства істотно позначилися на розвитку туризму. Значний потенціал у сфері стимулювання регіонального розвитку та активізації міжрегіонального співробітництва мають туристичні

кластери, які довели свою перспективність на регіональному, міжрегіональному та транскордонному рівнях.

Ефективно діючий кластер – своєрідний інноваційно-інвестиційний полюс росту та інструмент підвищення конкурентоздатності, який підтримує ці тенденції, але при цьому чітко посиляється на місцеві особливості. При цьому, кластер – це не утворення, яке виникає спонтанно. Формування кластеру потребує детального процесу геопланування, який спирається на сучасні концепції геопросторової організації суспільства, природних каркасів екологічної безпеки територій, систем розселення, територіальних систем виробничої та соціальної інфраструктури, територіальних систем виробництва та обслуговування, територіальних рекреаційних систем. А кінцевою метою геопланування кластеру є підвищення якості життя населення регіону.

Процеси кластеризації туризму Житомирщини перебувають лише на етапі свого зародження, тому потребують раціонального обґрунтування на базі методологічних основ геопланування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі досить багато уваги звертається на вивчення кластерів як особливих територіальних об'єднань та нових форм організації ведення туристичного бізнесу. Кластерній концепції у туризмі присвячені праці низки українських учених: О. Кальченко [3], С. Соколенко [12], Т. Ткаченко [15], Ю. Федотової [16] та інших. Вони узагальнили досвід іноземних колег, зокрема основоположника сучасної кластерної парадигми М. Портера [8]. На їхні здобутки орієнтуємося у власних дослідженнях.

Огляд робіт на кластерну тематику засвідчує, що під кластерами розуміють різні за генезисом та масштабами об'єкти. У перекладі з англійської мови кластер означає «пучок», «скупчення», «група». Термін «кластер» має інакше змістове навантаження у різних країнах. Але зберігається визначальна ознака: поєднання окремих компонентів у єдине

ціле для реалізації у взаємодії заданої функції чи досягнення поставленої мети.

На думку фундатора сучасної теорії кластерів М. Портера, «концепція кластера являє собою новий спосіб бачення національної економіки, економіки штату і міської економіки, а також указує на нові ролі компаній, урядів та інших організацій, що мають намір підвищити конкурентоздатність» [8].

Тому найважливішим показником діяльності кластерів є забезпечення високої конкурентоспроможності їх продукту на ринку, а кластерний розвиток країни є однією з характерних ознак сучасної інноваційної економіки [7].

Поділяємо думку О. Кальченко [3] щодо потрактування туристичного кластера як системи інтенсивної виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристичних підприємств, постачальників базових та додаткових послуг із приводу створення спільного турпродукту. Таким чином, до туристичних кластерів відносяться групи підприємств, сконцентровані географічно в межах регіону, які спільно використовують туристичні ресурси, спеціалізовану туристичну інфраструктуру, локальні ринки праці, здійснюють спільну маркетингову та рекламно-інформаційну діяльність. Склад його учасників може змінюватися залежно від тісноти зв'язків, рівня сформованості кластера.

Формування конкурентоспроможного туристичного кластера призводить до створення та просування бренду дестинації. Цей підхід детально описала і довела в своїй праці Т. Ткаченко [15].

На сьогодні майже всі країни ЄС реалізують національні чи регіональні програми кластеризації відповідно до рішення Лісабонського саміту ЄС 2000 року. Метою його було впровадження в країнах-членах ЄС економіки знань, яка здатна на основі інноваційних кластерів забезпечити конкурентоспроможність економіки. В липні 2006 року схвалено «Маніфест

кластеризації в країнах Європейського Союзу», а 21 січня 2008 року в м. Стокгольм в рамках Європейської президентської конференції з інновацій та кластерів прийнято «Європейський кластерний Меморандум». Функціонують об'єднання: European Cluster Alliance, European cluster police group. Щорічно проводиться рейтинг Cluster excellence. Створена стратегія управління регіональними кластерами в програмі Europe 2020: European clusters in tourism.

Для подолання проблем розвитку туристичних кластерів Україні можна скористатися досвідом пострадянських країн. Наприклад, у Литві у 2002 році на державному рівні було здійснено офіційне дослідження з питань кластеризації економіки та розроблено державну концепцію, в якій визначено поняття «кластер», передбачені державні пільги з оренди, державних кредитів і фінансової допомоги із структурних фондів ЄС для підприємств галузевих кластерів. Встановлено, що до складу галузевого кластеру мають входити не менше п'яти підприємств, об'єднаних єдиним інтересом та можливостями у здійсненні відповідного роду діяльності, та щонайменше один науково-дослідний або освітній заклад, який повинен займатися науковими дослідженнями з питань діяльності кластеру та запровадження інновацій у галузь [16].

Однак в Україні на рівні держави не прийнято жодного стратегічного документу чи законодавчого акту, який би визначав концепцію кластерного розвитку. Тому в багатьох випадках туристичні кластери існують формально. Загальний стан щодо поширення кластерного підходу в туризмі визначити доволі важко. Не всі кластери мають власні Інтернет-ресурси, а офіційна статистика результатів функціонування таких кластерів відсутня.

Крім вказаних недоліків, Соколенко С.І. ідентифікує низку інших перешкод для втілення кластерної моделі розвитку економіки в Україні. [12] Серед них найвагомішими для сфери туризму вважаємо такі: слабка

мотивація, відсутність налагодженого партнерства між органами влади та підприємницьким сектором; відсутність активної позиції щодо участі в кластерах серед наукових установ.

Формулювання цілей статті і (постановка завдання). Структура туристичного кластеру та проблеми його формування відрізняються в різних регіонах в залежності від територіального поєднання рекреаційно-туристичних ресурсів, концентрації туристичних підприємств різної спеціалізації. Мета дослідження полягає у виявленні закономірностей формування та функціонування туристичного кластеру «Тетерів» як такого, що лише започатковує свою діяльність на Житомирщині.

Виклад основного матеріалу. В цілому у сфері туризму процес кластерного розвитку на Житомирщині суттєвого розмаху не набув, порівняно з іншими регіонами. Тому в 2019 році, усвідомлюючи важливість розвитку туристичної галузі для успішного розвитку України та підвищення її конкурентоспроможності; враховуючи загрозу потенційного випереджального розвитку безпосередніх конкурентів Житомирської області в галузі туризму, передусім Вінницької, Рівненської та Чернігівської областей, що спеціалізуються на схожих видах туризму; висловлюючи переконання, що туризм має бути однією з ключових рушійних сил підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіону; визнаючи необхідність посилення координації зусиль для ефективної реалізації Стратегії розвитку туризму в Житомирській області до 2023 року та розробки і реалізації цільових програм розвитку туризму та інвестиційної діяльності; розуміючи, що створення привабливого й конкурентоспроможного іміджу Житомирської області та її турпродукту є одним з ключових інструментів залучення іноземних інвестицій і розвитку економіки регіону, об'єднані територіальні громади, муніципалітети, сільські ради, компанії, установи, заклади освіти, асоціації, підприємці, громадськість, експертні організації уклали Меморандум про створення на

території області Туристичного кластеру «Тетерів».

До учасників Туристичного кластеру «Тетерів» увійшли: Громадська організація «Житомирська туристична асоціація»; Житомирська обласна державна адміністрація; Агенція регіонального розвитку Житомирської області; Житомирський обласний туристичний інформаційний центр; Житомирська міська рада; Комунальна установа «Агенція розвитку міста» Житомирської міської ради; Туристичне агентство «Патріот»; Державний університет «Житомирська політехніка»; Поліський національний університет; Житомирський державний університет імені Івана Франка; Тетерівська ОТГ; Станишівська ОТГ; Глибочицька ОТГ; Коростишівська ОТГ; Радомишльська ОТГ; с. Городське.

Туристичний кластер «Тетерів» – це не єдина кластерна ідея, яка існувала у Житомирській області в сфері туризму. Раніше був проект створення етноісторичного Туристичного кластеру «Древлянська земля», яким передбачалося спеціалізацію на програмах етноісторичного, культурно-пізнавального, екологічного, спортивного та лікувально-оздоровчого туризму, у тому числі з комплексним залученням потенціалу народних ремесел [6]. Але ця ідея популярності не здобула.

За основу планування етапів організації нового туристичного кластеру в регіоні пропонуємо взяти відомий підхід М. Портера:

1. Наявність фірми-лідера з туризму в регіоні чи концентрація подібних фірм-продуцентів у межах туристичної дестинації як ядра кластера.

2. Ідентифікація організацій вертикального розподілу праці – виробничих, збутових, посередницьких, постачальницьких, які зацікавлені брати участь у процесі виробництва, розподілу, збуту туристично-рекреаційних послуг.

3. Визначення міжгалузевих підприємств горизонтальної кооперації, які здійснюють виготовлення суміжних продуктів чи сервісних,

консалтингових інформаційних послуг в туристично-рекреаційному секторі економіки.

4. Організаційно-правове забезпечення, реєстрація кластерного об'єднання, розробка оргструктури управління та побудова оргограми.

5. Узгодження стратегії розвитку кластера з планом розвитку дестинації, регіональними завданнями з урахуванням соціальних, екологічних стандартів на основі співпраці з місцевою владою [9].

Метою створення Туристичного кластеру «Тетерів» є формування туристичної дестинації вздовж р. Тетерів громадами, що обрали туризм за пріоритетний стратегічний напрям розвитку та пішли курсом інформаційної, організаційної та фінансової підтримки розвитку туризму.

Для досягнення поставленої мети координація діяльності учасників буде здійснюватися шляхом: обміну інформації між органами місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями, освітніми, науковими закладами та підприємцями про плани діяльності, проекти і програми, що розроблені та /або реалізуються на відповідній території, заходи, які необхідно провести, з метою утворення єдиного інформаційного поля; сприяння у проведенні інформаційної кампанії, «кущових» засідань та «круглих столів» із залученням фахівців відповідної сфери діяльності; спільного просування ініціатив щодо змін законодавства, реалізацію відповідних проектів та програм розвитку територій; сприяння пошуку та залученню фінансових ресурсів для реалізації завдань кластеру.

Найбільш перспективний механізм інвестування у створення кластерів – державно-приватне партнерство [10].

Перелік видів діяльності, які слід провадити у кластері «Тетерів»:

1. Колективні інформаційні види діяльності: визначення членів кластеру та їхнього впливу, підвищення обізнаності у галузі, вдосконалення комунікації між учасниками кластеру.

2. Колективне навчання: навчальні програми та програми тренінгів,

які фінансуються кластером. Семінари або конференції, щоб можна було дізнатися, де і як отримати ресурси та послуги, навчання з управління якістю та стратегічного планування для створення бачення бізнесу.

3. Колективний маркетинг: спільна діяльність, що просуває продукцію або послуги кластеру на ринку. Всі учасники кластеру організують або беруть участь у спільних рекламних місіях.. Кластер також шукає безоплатні засоби підтримки (від національних, міжнародних донорів та місцевої влади) для розробки стратегії маркетингу.

4. Колективна розбудова економічних фундацій: спільна діяльність з розбудови потужних навчальних, фінансових та громадських установ для забезпечення кращої конкурентоздатності.

5. Колективне надання туристичних послуг: використання спільних транспортних засобів, спільної інфраструктури туристичних маршрутів.

Відповідно до Меморандуму учасники Туристичного кластеру «Тетерів» беруть на себе низку зобов'язань щодо співробітництва за вище викладеними видами діяльності. І в процесі співробітництва учасники будують свої взаємини на принципах рівності, чесного партнерства та захисту інтересів один одного при одночасному дотриманні всіх норм чинного законодавства України.

Звернемо увагу на ті фактори, які є вирішальними для розвитку Туристичного кластеру «Тетерів». Це сама річка Тетерів – головний містоутворюючий фактор Житомира. Місто виникло як портове поселення в місці впадіння у Тетерів трьох річок: Кам'янки, Гуйви і Гнилоп'яті, які були попервах малими водними шляхами від Житомира до найближчих торгових пунктів [2].

Заплава річки Тетерів є високоатрактивним об'єктом. Централізоване водопостачання м. Житомира здійснюється з р. Тетерів. Втім, річка Тетерев, що протікає крізь живописні скелясті береги, вкриті подекуди сосновими та мішаними лісами, не лише напувала Житомир

здавна та забезпечувала роботу млинів і лазень, а була улюбленим місцем відпочинку житомир'ян. Наприклад, «Головою Чацького» називають скелю чудернацької форми над рікою Тетерів (30 м), це геологічний пам'ятник державного значення і популярне місце літнього відпочинку мешканців Житомира. Навпроти – скеля «Чотири брати». Важлива і Житомирська бальнеолікарня, що знаходиться на південь від Житомира на березі р. Тетерів.

Але значний природний ресурс, наявний в Житомирському районі – мережа рік Тетерів, Гуйва, Глиноп'ять, Кам'янка, Шийка, Бобрівка, Коднянка – значною мірою нівелюється незадовільним екологічним станом водойм району та їх природно-захисних смуг [2].

Розглянемо інші фактори розвитку туристичної дестинації у межах територіальних громад, що входять до кластеру.

Тетерівська ОТГ була утворена в серпні 2015 року внаслідок об'єднання чотирьох сільських рад: Тетерівської, Денишівської, Корчацької, Буківської [14]. Увійшло до складу громади 11 сіл із загальною чисельністю населення 6885 осіб. У межах територіальної громади працює санаторій «Дениші» в с. Дениші. Для туристів може бути цікавим Тригирський чоловічий монастир в с. Тригир'я.

Станишівська ОТГ утворена 19 липня 2016 року шляхом об'єднання Станишівської, Зарічанської, Ліщинської, Луківської, Пісківської, Туровецької сільських рад. Загалом об'єдналися 16 сіл з шести сільських рад із загальною чисельністю населення 13093 осіб [13].

Найбільшим туристичним потенціалом володіють села Станишівка, Ліщин, Зарічани.

Історія села Станишівка, як і історії багатьох інших навколишніх сіл, нерозривно пов'язана з історією міста Житомир. Розташована Станишівка на правому березі річки Тетерів, за 9,5 км від обласного центру. Частково село пролягає вздовж траси обласного значення Т-18. Село Станишівка

відоме з 1616 року. За переказами, тут зупинявся гетьман І. Мазепа в часи переходу з Житомира до Бердичіва. Станишівське городище, як пам'ятка археології, знаходилось на підвищенні правого берега р. Тетерів. На околиці села виявлено поселення VI-VII ст., знайдено бронзові речі давньоруських часів. Інтерес у туристів викликає побудована на кошти держскарбниці у 1861 році дерев'яна церква Святого Миколая.

Село Ліщин відоме з 1566 року. Але про сиву давнину свідчить городище «Замок» XV століття на лівому березі річки Гуйва. В період польського панування на території «Замкової гори» виникло Єврейське містечко, оскільки через село проходив торговий шлях Житомир-Бердичів. Серед населення переважали євреї, які займались ремісництвом і торгівлею. Ліщин назвали «містечком». Назва «містечко» зберіглась і до наших днів. На кінець XIX ст. в селі була єврейська синагога та розташовувалася єврейська міщанська канцелярія, працювало 2 водяних млини, 12 магазинів, 16 ремісників та фабрика смоли. Також діяла православна церква і єврейська синагога. В містечку були єврейські будинки, торгові лавки, діяло єврейське кладовище. У селі зараз зберігаються дві різнопланові архітектурні споруди початку XIX ст. Вони розташовані на двох найвищих пагорбах лівого берега річки Гуйви, розділених глибоким яром. Архітектурним пам'ятником є католицький Троїцький костел і дзвіниця біля нього, побудовані в 1805 році. Костел вважають останнім взірцем бароко в Україні [13].

Село Зарічани розташоване на правому березі р. Тетерів за 3 км на південь від м. Житомира. Перші записи про село датуються 1650 роком, але дослідження археологів свідчать про те, що люди почали селитися тут набагато раніше. Ймовірно село виникло десь у XIII-XIV ст. у зв'язку із забудовою замку для оборони міста Житомира. Зберіглась назва урочища «Замчисько» на півночі від села. Село з містом з'єднують мости на р. Тетерів, а колись річку перетинав природний міст – суцільна скеля.

На заході села знаходиться курганна група в урочищах «дачі Белецького» та «Кумани», датовані добою неоліту. Зарічани знаходяться в колі річок: з трьох сторін омивається воно водами Тетерева й Гуйви, замикає це коло автотраса Житомир-Вінниця. В природно-географічному відношенні Зарічани знаходяться на кордоні Полісся і Лісостепу, тому й така різноманітна природа. Визнаним місцем відпочинку є урочище «Вовчі гори».

Відоме село Миколаївською церквою, яка була закладена в 1903 році і не припиняла працювати ні при одному з політичних режимів, що змінилися за час її існування.

На околиці с. Зарічани є німецьке військове кладовище «Хегевальд» (нім. Hegewald — «Заповідний ліс»). Воно було відновлено у 1998 році. А перші захоронення тут з'явилися в кінці 1941 року. Наказ про відкриття кладовища видав сам Гімmlер. Хоронили тут тільки німців, які проявили героїзм у боях, та високих есесівських чинів. Територія кладовища може бути одним із об'єктів у маршрутах популярних нині «темного» туризму, військового туризму. Для цього ж виду туризму можна долучити й ще одну високоатрактивну дестинацію. В с. Гуйва знаходиться ставка Гімmlера – «Хегевальд». Збереглися бункери та двоповерхова будівля колишньої німецької канцелярії, в гарному стані гідранти і стара бруківка [13].

Також в селах Станишівської громади є різноманіття локалізованих туристично привабливих об'єктів, на основі яких можуть бути побудовані туристичні маршрути. Як-от колишні панські маєтки різного ступеня збереженості. У с. Луки в такій споруді нині працює школа. В с. Піски зберігся будинок пана, а в центрі кладовища є його могила з древнім пам'ятником. У селах громади споруджено сакральні споруди, що діють і донині. Для прикладу, Церква Різдва Святої Богородиці у с. Іванків, збудована у 1784-1793 роках. У с. Піски в 1907-1914 роках сільською

громадою збудована церква Георгія Переможця. Практично в кожному селі є військові захоронення часів Другої світової війни, братські могили.

Згадаємо і сучасну спортивну туристичну інфраструктуру на території Станишівської ОТГ – Кінно-спортивний комплекс «Алюр» у с. Бистрі.

Отже, в поєднанні із зручним транспортно-географічним положенням наявний туристично-рекреаційний потенціал створює найкращі передумови для формування портфелю різноманітних турпродуктів у межах громади.

Звернемо увагу на наступну територіальну громаду. З 2017 року до складу Глибочицької ОТГ входять 10 сіл із населенням 6551 осіб двох районів – Житомирського і Коростишівського. Кожне село є самобутнім, має багату культурну спадщину. Перші поселення на території громади датуються II-I тисячоліттям до нашої ери. Стародавнє городище – урочище «Замчиська гора» ранньозалізного віку – знаходиться за 1,5 км на схід від села Малі Кошарища на правому березі р. Тетерів. На території Глибочицької ОТГ у с. Кмитів розташований Кмитівський музей образотворчого мистецтва імені Йосипа Дмитровича Буханчука, відкритий 1985 року. Музей носить ім'я свого засновника. Експозиція налічує близько 3000 експонатів – переважно твори мистецтва 1950-80-х років [1].

Природно-рекреаційний потенціал громади має свої особливості:

– У с. Кмитів розміщений Кмитівський парк площею 9 га – пам'ятка садово-паркового мистецтва, об'єкт природно-заповідного фонду Житомирської області. Парк закладений в другій половині XVIII століття. Тут зростають місцеві деревні породи віком 150–200 років.

– На території сіл Великі Кошарища та Кмитів розміщені блакитні озера глибиною до 43 метрів, які є візитівкою Глибочицької ОТГ. Мережа складається з трьох водних об'єктів.

– Один із двох природних водоспадів Житомирської області

розташований в урочищі «Канарська гірка» між селами Березина, Малі Кошарища, хутором Синка. Його назва – «Холодний водоспад». Довжина урочища 9 км, ширина – 1 км [1].

Об'єкт спортивно-туристичної інфраструктури – спортивно-оздоровчий табір «Олімпієць» у с. Березина, структурний підрозділ обласної школи вищої спортивної майстерності – 2017 року поновив роботу.

Транспортне сполучення Глибочицької ОТГ має риси унікальності. Європейський маршрут Е40 – найдовший у Європі автошлях (Україна, Польща, Німеччина, Бельгія, Франція) довжиною 8500 км. Автомобільна дорога проходить поряд з населеними пунктами Кмитів, Великі Кошарища, Березина, Гадзинка. А у с. Глибочиця Е40 проходить через нову транспортну розв'язку – трирівневий шляхопровід називають екстраординарним для України. На території Глибочицької сільської ради на завершальному етапі знаходиться будівництво аеропорту, заплановано розширення злітно-посадкової смуги [1].

Учасник кластеру Коростишівська ОТГ створена 18 грудня 2016 року. Склад громади: Коростишівська міська рада, Більковецька, Віленьківська, Вільнянківська, Здвижківська, Квітнева, Кропивнянська, Щигліївська, Вільнянська сільські ради. 15.05.2018 року приєднана ще Стрижівська сільська рада. Чисельність населення громади 30792 осіб.

Візитівкою територіальної громади є місто Коростишів – районний центр Коростишівського району Житомирської області, розташоване на берегах р. Тетерева, за 29 км на схід від Житомира, за 3 км від залізничної станції Коростишів, на автошляху Київ-Львів. Одне з найдавніших міст України, початок заснування і заселення – VI-VII століття. За легендою, містечко називалось Хмінічі і було центром одного з древлянських племен – мінчан. Перша письмова згадка як про село Житомирського повіту Київського воєводства Великого Литовського князівства припадає на 26

березня 1499 р. Шістдесят п'ять років воно належало Кмитам Чорнобильським, відомому і впливовому роду Правобережної України. З 1565 р. містечко було власністю графів Олізарів [5].

У 1779 році місту надане Магдебурзьке право. Наприкінці XVIII ст. володарем міста був Густав Олізар, маршал Люблінського трибуналу. Він і побудував новий маєток, школу, лікарню, відкриту 1785 року. Ще у 1608 р. родина Олізарів фундувала будівництво місцевого костелу. Спершу це був дерев'яний костел, на місці якого 1798 р. споруджено існуючий кам'яний. За часів СРСР костел використовували як зерносховище, а потім як кінотеатр. За часів незалежності України у 1991 р. бароковий костел повернуто католицькій громаді.

Статус міста Коростишеву надано у 1938 році.

Коростишів – один із відомих в Україні та за її межами центрів гранітодобувної й обробної промисловості. Вироби монументальної архітектури підприємств міста відомі по всій Україні. Проте мальовнича природа околиць Коростишева сприяє й розвиткові рекреаційного господарства. Тут функціонує санаторій «Тетерів».

Радомишльська ОТГ створювалася навколо центрального поселення (м. Радомишль) шляхом добровільного об'єднання територіальної громади міста та 15 сільських рад, до складу яких входить 42 населених пункти. Загальна чисельність населення територіальної громади 24924 особи [11].

Радомишль – одне із стародавніх міст Полісся і України. Вперше згадується у літописі 1150 р. під назвою Мичеськ, пізніше – Микгород. Нині Микгородом називається сучасний район Радомишля, де понад сто років працює відома пивоварня. 1390 року у грамоті київського князя Володимира Ольгердовича місто згадане під назвою Мицько при Тетереві. Приблизно у першій половині XVI ст. з'явилася нова назва міста. Після чергової татарської навали його з Микгорода перенесли на стратегічно вигідніше місце – стрімкий лівий берег р. Тетерів. За народною

етимологією, «радісна мисль» про переселення і дала нову назву поселення – Радомисль. Перша писемна згадка про назву «Радомисль» належить до 1569 року. І лише з 1946 року в усіх документах вживається назва «Радомишль» [11]. Перелік існуючих та потенційних туристичних об'єктів міста наведемо у табл. 1.

Отже, факторами розвитку кластеру туризму є історична та природна спадщина туристичної дестинації. Кластер має вигідне географічне положення із значним логістично-транзитним потенціалом.

За приклад для розвитку Туристичного кластеру «Тетерів» пропонуємо взяти досвід Асоціації «Поділля Перший» [4]. Але адаптувати його до умов Житомирщини, оскільки Туристичний кластер «Тетерів» має більш багату історико-культурну спадщину.

Таблиця 1

Основні існуючі та потенційні туристичні об'єкти Радомишля

№	Назва	Коротка характеристика
1	«Криниченька» (місце, де ростуть реліктові дуби)	Місцина на автошляху, що веде з Радомишля до Кочерева Вік легендарних дубів 500 років, висота 35 метрів, в обхваті 5 метрів 50 сантиметрів.
2	Символічна арка-брама «Радомишль»	У 1975 р. буря зламала одного з могутніх дубів. По розпорядженню директора лісгоспу зі стовбура впавшого дуба вирізали символічну арку-браму на в'їзді у місто
3	Музей флори та фауни	Розташований на території дендропарку ДП «Радомишльське лісомисливське господарство». Заснований у 1968 р.
4	Радомишльський Свято-Миколаївський собор	Собор будувався одночасно з Володимирським собором у Києві (1862 – 1882 рр.). Розпис багатьох стін, стель і плафонів в обох храмах тотожний. Кращі краєзнавці вважають, що серед імовірних авторів розпису храму В. Васнецов, М. Нестеров, М. Врубель.
5	Водонапірна вежа м. Радомишля	Водонапірна вежа збудована в 1898 р. Висота 40 м. Головний архітектор К. Енш. Башту використовували для спостережень і як пожежну. Ця пам'ятка є неформальним символом міста.
6	Радомишльський народний краєзнавчий музей	Музей створено у 1959 р., в 1970 р. присвоєно почесне звання «народний». Будівля споруджена в кінці XIX ст. невідомим архітектором, використано мотиви класицизму. Будинок належав купцю першої гільдії Герар Гореншейну. У музеї приблизно 2000 експонатів. В шести експозиціях – картини, фото, макети, предмети декоративно-ужиткового мистецтва.
7	Палеолітична Радомишльська стоянка первісних людей	Це загальна назва чотирьох пізньопалеолітичних стоянок (Радомишль I, II, III та IV), що знаходяться на північній околиці м. Радомишля.

8	Історико-культурний комплекс «Замок Радомисль»	Відкрився 30 вересня 2011 р. Створено перший у світі музей домашньої ікони та старожитностей. Комплекс включає концертну залу для камерної музики на 150 місць, обрядову залу для урочистих подій, старовинну трапезну, вежу із 158 сходинок.
9	Мистецький масток в с. Ставки	Створена споруда 1792 р. Власник маєтку Станіслав Дунін-Вонсович (1785-1864) – граф герба Лябендзь, полковник французької служби, бригадний генерал Війська Польського. Біографія уродженого в Україні польського аристократа й воїна, таємниці його місії при особі імператора Наполеона є основою для проведення у Ставках заходів, що підкреслюють переплетення історичних доль українців, поляків та французів.
10	Найстаріша дерев'яна школа в с. Ставки	Школа збудована у 1895 році за власні кошти небагатої дворянки Ольги Вангенгейм. Красива дерев'яна будівля, прикрашена різьбленням. Тут досі навчаються діти. Школа збудована за проектом В. А. Безсмертного – знаменитого київського архітектора, автора проектів будинку Ф. Ягимовського («будинок з котами») на вул. Гоголівській та Казенного винного складу на Кудрявці.

Джерело: складено автором за [11]

Враховуючи відсутність достатньої кількості потрібних капіталовкладень у Туристичному кластері «Тетерів», більше уваги варто приділяти галузям, які не потребують для свого розвитку великих коштів. До таких галузей належить сільський зелений туризм. Для українського села це варіант отримання додаткового доходу, створення робочих місць для інших членів сім'ї, зміцнення місцевої економіки, підвищенні культурно-освітнього рівня та розширення світогляду сільського населення.

Сільський туризм – вид туризму, який відбувається у сільській місцевості і використовує його цінності: сільський спосіб життя, природне середовище, місцеву культуру, традиційну архітектуру, участь у місцевих культурних подіях. Тому до факторів розвитку Туристичного кластеру «Тетерів» можна віднести: облаштованість сільської території та її цінності для мешканців міст, для яких село – це втеча від натовпу та промисловості; зростання моди на відпочинок у природному середовищі; розвиток транспорту, що дає можливість швидкого та легкого доступу туристів до

територій з чистим довкіллям; доступність сільського виду відпочинку для осіб з невеликими доходами; традиції сільської гостинності, місцева кухня з типовими сільськими стравами.

Для кластеру актуальною є проблема працевлаштування. Певна частина жителів ОТГ працюють на підприємствах та установах обласного центру, певна частина зайняті у особистому сільському господарстві. Туризм може частково сприяти вирішенню проблеми зайнятості.

Бар'єром у розвитку туризму може стати недостатня сформованість комплексу туристичних послуг, не завжди якісний турпродукт, слаборозвинуті елементи туристичної інфраструктури. Щоб уникнути даних ризиків необхідне тісне об'єднання та формування інтеграційних процесів у кластері за зразком, зображеним на рис. 1.

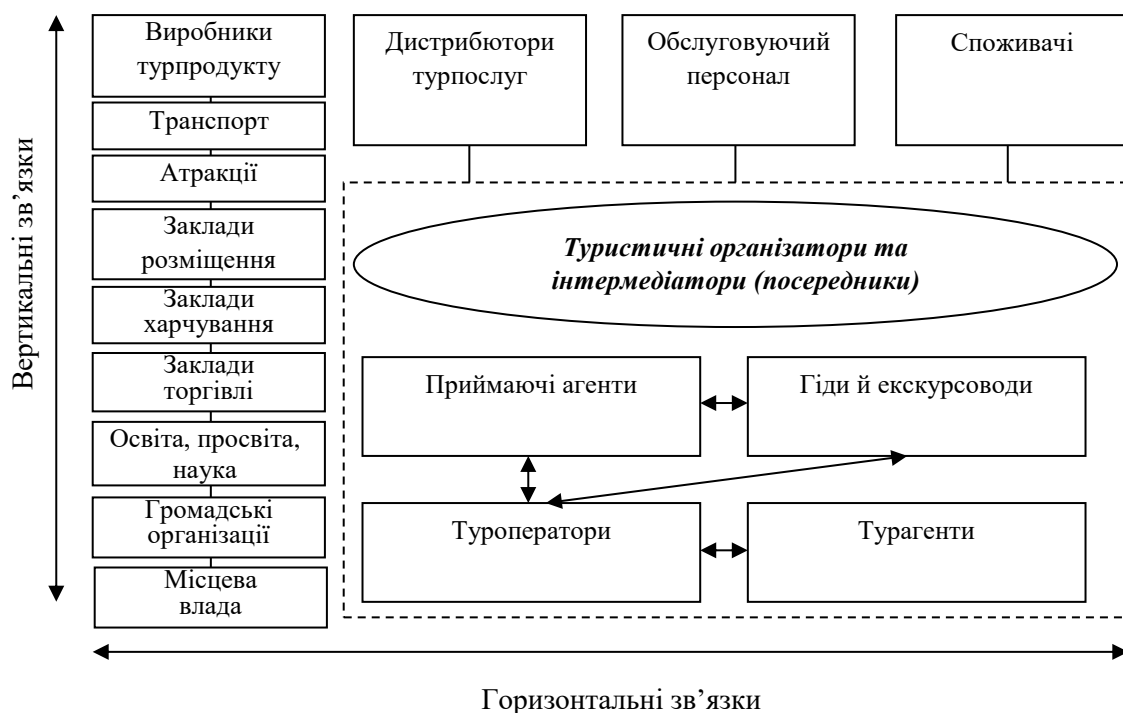

Рис. 1. Горизонтальні та вертикальні зв'язки у Туристичному кластері «Тетерів»

Джерело: складено автором

В Туристичному кластері «Тетерів» повинні об'єднатися власники агроосель та магазинів, кулінари, фермери, митці, працівники освітніх та просвітницьких установ (школи та бібліотеки), представники місцевої влади та громадських організацій, безробітні з метою виробництва та просування на ринок високоякісного конкурентоздатного турпродукту.

Відпочинок на селі має стати основним турпродуктом кластеру на його перших етапах функціонування. Туристам запропонують агрооселі з усіма зручностями, екологічно чисті, натуральні продукти харчування, забезпечать дотримання стандартів з обслуговування. Кластер, за нашим баченням, повинен працювати за різними напрямками (рис. 2).

Рис. 2. Пропоновані напрями діяльності Туристичного кластеру «Тетерів»

Джерело: розробка автора

Вартість проживання разом з харчуванням становитиме від 200 грн на день на особу. Риболовля, катання на човнах, походи по гриби, знайомство з народними обрядами і ремеслами – безкоштовні. За додаткову плату можуть бути організовані екскурсії до пам'яток історії та культури, які є у зоні досяжності. На узбережжі річок можливо проводити літнє таборування, розраховане на дітей від 10 років і дорослих. На базі кластеру може діяти клуб вивчення іноземних мов – програма для дітей 12-14 років. Діти можуть жити і харчуватися у сільських господарів.

Основними перевагами кластерної моделі організації туристичної діяльності в межах басейну р. Тетерів є:

- підвищення економічної ефективності і конкурентоспроможності об'єднаних у туристичний кластер підприємств порівняно з відокремленою діяльністю за рахунок координації спільних дій;
- зменшення собівартості послуг за рахунок спільного використання туристичних ресурсів та обслуговуючих інфраструктурних об'єктів, розширення кола постачальників та споживачів турпослуг, розвитку кооперації та договірної спеціалізації;
- стимулювання інноваційного розвитку, розширення доступу до інновацій шляхом збільшення міжфірмових потоків ідей та інформації;
- формування локального галузевого ринку праці, що дозволяє реалізувати обмін співробітниками, їх стажування, підвищення кваліфікації;
- покращення інвестиційної привабливості дестинації;
- кластеризація туристичної діяльності стимулює зростання і розвиток інших виробництв, створення оптимальних умов для організації нових фірм, функціонування яких пов'язане з наявністю трудових ресурсів відповідної кваліфікації, особливих режимів оподаткування та інвестицій, обслуговуючих і координуючих структур;

- сприяння налагодженню зв'язків між державними і бізнесовими колами при розв'язанні економічних проблем дестинації;
- спільна рекламно-інформаційна, маркетингова діяльність з метою підтримання туристичного бренду, діяльність кластера як саморегулювальної організації з метою запобігання неякісному сервісу та управління ризиками стимулюватиме позиціонування дестинації як привабливого місця відпочинку й розваг, проведення масових івентивних заходів рекреаційного, оздоровчого, освітнього і ділового характеру.

Таким чином, Туристичний кластер «Тетерів» дозволить одержати синергетичний та мультиплікативний ефект (ефект взаємозв'язку).

Проте існує і низка недоліків та ризиків, які стосуються функціонування кластера в цілому та, зокрема, ядра кластеру – агроосель. Результатом застосування методики SWOT-аналізу стала сформована система сильних і слабких сторін, можливостей та загроз щодо розвитку Туристичного кластеру «Тетерів» (табл. 2).

Таблиця 2

SWOT-аналіз діяльності Туристичного кластеру «Тетерів»

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none">- наявність ініціативи широкого кола учасників щодо підтримки розвитку кластеру;- сприятливе географічне розташування на перетині транспортних шляхів;- наявність місцевих рекреаційних ресурсів (гідрологічні, лісові ресурси тощо);- сприятливі природно-кліматичні умови;- наявність земель оздоровчого і рекреаційного призначення;- існування досвіду прийому рекреантів у агрооселях;- наявність пам'яток історії та культури;- наявні трудові ресурси, які можуть бути задіяні у роботі кластеру.	<ul style="list-style-type: none">- недостатнє інфраструктурне забезпечення, невідповідність рівня сервісу та побутових умов у агрооселях сучасним європейським стандартам;- недостатня інвестиційна привабливість регіону;- низький рівень розвитку матеріально-технічної бази рекреації;- обмеженість фінансових ресурсів у власників агроосель;- недостатній рівень знань іноземної мови та засад туристичного бізнесу серед власників агроосель;- обмежене поєднання нового житлового будівництва з традиційною архітектурою;- незадовільний стан пам'яток історії та культури;- практично відсутність матеріальної підтримки суб'єктів підприємницької діяльності з боку органів влади;- відсутність досвіду ведення бізнесу у потенційних нових учасників кластеру;- існуючі суспільні бар'єри до розвитку кластеру.

Можливості	Загрози
- розширення діяльності; - розвиток пізнавального, спортивного, «темного», туризму; - зростання відпочинку у сільській місцевості.	екскурсійної діяльності; культурно-освітнього, військового, ностальгійного туризму; популярності відпочинку у сільській місцевості.
	- мінливість попиту (запитів) споживачів турпослуг; - висока конкурентність на регіональному ринку турпослуг із закладами інших організаційних форм масової рекреації; - рекламування туристичними фірмами послуг зарубіжних країн; - конкуренція з боку сусідніх районів; - посилення податкового тиску; - зростання залежності від інновацій; - погіршення екологічної ситуації у випадку відродження місцевих виробництв; - нестабільна соціально-економічна, геополітична, епідеміологічна ситуація; - занепад кластеру при відсутності стратегії його подальшого розвитку.

Джерело: розробка автора

Отже, туристичний кластер «Тетерів» має перспективу діяльності, орієнтуючись на використання місцевих природних ресурсів та ініціативу серед ділових кіл. В успішному розвитку цієї галузі особливе значення має орієнтація на культурну спадщину району та порівняно розвинуту транспортну інфраструктуру, близькість до обласного центру.

А перспективне завдання кластеру – це новий туристичний продукт, сукупність послуг з організації перевезення, розміщення, харчування туристів, який би виходив за рамки традиційного уявлення про туристичну пропозицію дестинації, і, неодмінно, враховував би природну, історико-культурну специфіку туристичної дестинації та гостинність населення.

Для удосконалення роботи кластеру слід втілювати стратегію диверсифікації турпродукту. У перспективі слід розвивати сільський зелений туризм спільно з іншими видами туризму:

- активний пішохідний, велосипедний, кінний, автомобільний туризм – подорожі до природних, історичних, культурних пам'яток за розробленими туристичними маршрутами;
- військовий туризм (воєнний туризм, мілітарі туризм, зброярський туризм) – подорожі, метою яких є відвідання місцевостей, пов'язаних з військовими діями, місць поховання загиблих воїнів;

- екологічний туризм – різновид науково-пізнавального туризму, що може здійснюватися на екологічно чистій території, слід прокласти екологічні стежки та організувати їх обслуговування;
- етнічний та ностальгійний (сентиментальний) туризм – подорожі, під час яких туристи вивчають визначену етнічну групу населення, її життя, особливості культури, побуту тощо;
- оздоровчий туризм – лікування та відпочинок на базі бальнеолікарні та санаторіїв;
- освітній туризм – організація тематичних екскурсій, проведення освітньо-краєзнавчих програм, тренінгів та семінарів;
- подієвий туризм (організація й відвідування фестивалів; участь у спортивних змаганнях, відвідування цих заходів уболівальниками);
- релігійний туризм екскурсійної пізнавальної спрямованості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Застосування кластерного підходу є закономірним етапом у розвитку економіки. Гармонійний розвиток туристичної сфери регіону буде більш системним за умови кластерних формувань.

Проблеми кластерів насамперед зводяться до недостатньої якості і доступності різних видів інфраструктури, недостатнього рівня організаційного розвитку кластеру. Перепону розвитку кластерам чинить відсутність відповідної законодавчої бази. Успішна реалізація кластерних ініціатив можлива лише за умови продуманої державної регіональної політики у цій сфері. За приклад можна було би взяти досвід пострадянських країн (Литви).

Кластер є ефективною формою управління економічними і соціальними процесами. Кластерний підхід в туристичній галузі активізує підприємництво через концентрацію ділової активності, тому сприяє створенню робочих місць, доходів, поліпшенню якості туристичних послуг та якості життя населення на території його запровадження. Досягається це

завдяки зростанню конкурентоспроможності, можливості інтеграції інтелектуальних, природно-рекреаційних, трудових, фінансових і матеріальних ресурсів. Діяльність туристичних кластерів також сприяє максимальному використанню інноваційних і комунікаційних технологій, підвищенню рівня кваліфікації та інтелектуального потенціалу працівників.

Туристичний кластер «Тетерів» складається із комбінації галузей, що створюють турпродукт, і умов для підвищення його конкурентоспроможності. Між ними встановлено вертикальні та горизонтальні зв'язки, що сприяють його інтеграції. Для кластеру слід втілювати стратегію диверсифікації турпродукту.

В цілому, гармонійний розвиток туристичної сфери України буде більш системним за умови кластерних формувань. Проте реалізація кластерних ініціатив можлива лише за умови активізації державної регіональної політики у сфері кластеризації.

Застосування наукових засад геопланування до формування Туристичного кластеру «Тетерів» забезпечить раціональне (ефективне й інтенсивне) використання територіальних ресурсів туризму з комплексним урахуванням географічних, економічних, архітектурно-будівельних та інженерно-технічних факторів і умов.

Для подальшого розвитку туризму в Туристичному кластері «Тетерів» необхідно: створення нових ніш та об'єктів туризму для залучення більшої чисельності відвідувачів; розвиток туристичних продуктів з точки зору якості, екологічності та отримання максимального економічного ефекту; забезпечення того, щоб турпродукт відповідав очікуванням клієнтів або навіть перевершував їх; вивчення існуючих туристичних продуктів та поліпшення їхнього асортименту для задоволення інтересів відвідувачів і забезпечення повторних візитів;

включення туристичних об'єктів у міжрегіональні та міжнародні туристичні маршрути.

Література

1. Глибочицька об'єднана територіальна громада. URL: <https://glybochytisia-rada.gov.ua/> (дата звернення: 10.11.2020)
2. Житомир: Паспорт міста 2016. URL: <https://2030.zhitomir.ua/upload/iblock/883/883e3ff63a2115d64486024e2ed61928.pdf> (дата звернення: 10.09.2020)
3. Кальченко О. М. Кластеризація в туристичній галузі. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vcndtu/ekon/2009_39/22.htm (дата звернення: 08.10.2020)
4. Концепція впровадження кластерної моделі. Матеріали асоціації «Поділля Перший». URL: http://www.ppngo.org/sub_page.php?menu=2&id=53&pid=13. (дата звернення: 20.08.2019)
5. Коростишівська міська рада. URL : <https://korostyshiv-rada.gov.ua/> (дата звернення: 10.09.2020)
6. Костиця М. М. Сільський туризм: теорія, методологія, практика / етноісторичний туристичний кластер «Древлянська земля» / за ред. Є. Ходанівського, Ю. Цалко. Житомир: Житомир. держ. технол. ун-т, 2006. 194 с.
7. Митрофанова А. В., Кропинова Е. Г. Регионально-географический подход к понятию «туристско-рекреационный кластер» // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. 2009. Вып. 1. С. 70-75.
8. Портер М. Э. Конкуренция: учебное пособие. пер. с англ. Москва : Изд. дом «Вильямс», 2001. 496 с.
9. Посібник з кластерного розвитку. Україна: Послуги з підтримки МСП в пріоритетних регіонах. EuropeAid/121495/C/SV/UA. URL: <http://economy->

- mk.gov.ua/download/books/ClusterHandbookUkr.pdf (дата звернення: 10.10.2020)
10. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 р. № 2404-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2404-17> (дата звернення: 09.09.2020)
 11. Радомишльська громада. URL : <https://radmr.gov.ua/> (дата звернення: 10.10.2020)
 12. Соколенко С. Як на основі кластерів підняти конкурентоспроможність економіки України. URL: <http://ucluster.org/blog/2011/11/yak-na-osnovi-klasteriv-pidnyati-konkurentospromozhnist-ekonomiki-ukraini/#comments> (дата звернення: 09.08.2020)
 13. Станишівська громада. URL: <http://stanyshivska.gromada.org.ua/> (дата звернення: 10.10.2020)
 14. Тетерівська об'єднана територіальна громада. URL: <https://teterivska-gromada.gov.ua/> (дата звернення: 10.10.2020)
 15. Ткаченко Т.І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія. 2-ге вид., випр. та доповн. К.: КНТЕУ, 2009. 463 с.
 16. Федотова Ю.В. Міжнародний досвід формування кластерних структур та можливості його використання в регіонах України // Інноваційна економіка. № 3. 2010. С. 42-45.

References

1. Ghlybochycjka ob'jednana terytorialjna ghromada (2020). URL: <https://glybochytsia-rada.gov.ua/> (accessed 10.11.2020)
2. Zhytomyr: Pasport mista (2016). URL: <https://2030.zhitomir.ua/upload/iblock/883/883e3ff63a2115d64486024e2e61928.pdf> (accessed 10.09.2020)

3. Kaljchenko O. M. (2009), Klasteryzacija v turystychnij ghaluzi. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vcndtu/ekon/2009_39/22.htm (accessed 08.10.2020)
4. Konceptija vprovadzhennja klasternoji modeli. Materialy asociaciji «Podillja Pershyj». (1998). URL: http://www.ppngo.org/sub_page.php?menu=2&id=53&pid=13. (accessed 20.08.2019)
5. Korostyshivska misjka rada (2020). URL : <https://korostyshiv-rada.gov.ua/> (accessed 10.09.2020)
6. Kostrycja M. M. (2006), Siljskyj turyzm: teorija, metodologhija, praktyka / etnoistorychnyj turystychnyj klaster «Drevljansjka zemlja» / za red. Je. Khodanivskogho, Ju. Calko.. Zhytomyr: Zhytomyr. derzh. tekhnol. un-t.
7. Mytrofanova A. V., Kropynova E. Gh. (2009), Reghionalno-gheoghrafycheskyj podkhod k ponjatyju «turystsko-rekreacyonnyj klaster // Vestnyk Rossyjskogho ghosudarstvennogho unyversyteta ym. Y. Kanta. №. 1. P. 70-75.
8. Porter M. (2001), Konkurencyja: uchebnoe posobyje. per. s anghl. Moskva : Yzd. dom «Vyljjams».
9. Posibnyk z klasternogho rozvytku. Ukraijina: Poslughy z pidtrymky MSP v prioritytetnykh reghionakh. EuropeAid/121495/C/SV/UA (2006). URL: <http://economy-mk.gov.ua/download/books/ClusterHandbookUkr.pdf> (accessed 10.10.2020)
10. Zakon Ukraijiny (01.07.2010) Pro derzhavno-pryvatne partnerstvo. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2404-17> (accessed 09.09.2020)
11. Radomyshljsjka ghromada (2020). URL: <https://radmr.gov.ua/> (accessed 10.10.2020)
12. Sokolenko S. (2011), Jak na osnovi klasteriv pidnjaty konkurentospromozhnistj ekonomiky Ukraijiny. URL: <http://ucluster.org/blog/2011/11/yak-na-osnovi-klasteriv-pidnyati->

- konkurentospromozhnist-ekonomiki-ukraini/#comments (accessed 09.08.2020)
13. Stanyshivska ghromada (2020). URL : <http://stanyshivska.gromada.org.ua/> (accessed 10.10.2020)
 14. Teterivsjka ob'jednana terytorialjna ghromada (2020). URL: <https://teterivska-gromada.gov.ua/> (accessed 10.10.2020)
 15. Tkachenko T.I. (2009), Stalyj rozvytok turyzmu: teorija, metodologhija, realiji biznesu: monoghrafija. 2-ghe vyd., vypr. ta dopovn. K.: KNTEU, 2009.
 16. Fedotova Ju.V. (2010), Mizhnarodnyj dosvid formuvannja klasternykh struktur ta mozhlivosti jogho vykorystannja v rehionakh Ukrainy // Innovacijna ekonomika. № 3. P. 42-45.